

Оспангазиева Назгуль Бакытовнаның «6D021300 – Лингвистика» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынған «Түркі тілдеріндегі фонологиялық айырым белгілерінің тарихи негіздері» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының

АНДАТПАСЫ

Зерттеудің тақырыбының өзектілігі. Қазақ тіл білімінің ғылым ретінде қалыптасып, дамып келе жатқанына бірнеше ғасырдан астам уақыт өткені белгілі. Осы кезең аралығында қазақ тіл білімінің түрлі бағыты дамып, жаңа білімдер жүйесімен толықты. Алайда қазақ тілінің тарихи тұрғыдан қарастырылуы кенжелеп қалды. Осыған байланысты қазақ тіл білімінің, оның ішінде фонетика саласының тарихи тұрғыдан қарастырылуы өзекті болып табылады. Тілдегі дыбыстардың қалай пайда болғанын және уақыт өте қалай өзгергенін тарихи тұрғыдан зерттемей тұрып, оның лексикалық ерекшелігін, грамматикалық ерекшелігін ғылыми түрде түсіндіру мүмкін емес. Осы тұрғыдан алғанда, түркі тілдерінің фонологиялық жүйесін, оның ішінде фонемалардың айырым белгілерін тарихи аспектіде зерттеу – тілдің құрылымдық жүйесін терең тануға мүмкіндік беретін маңызды бағыттардың бірі.

Түркі тіл білімінде дыбыстардың даму жүйесін тарихи аспектіде қарастыру С.Е. Малов, К.К. Юдахин, А.К. Боровков, И.И. Мещанинов, Н.А. Баскаков, И.И. Ильминский, М.А. Терентьев, В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, И. Лаптев, Н. Сазонтов, Г.В. Архангельский, Е.Д. Поливанов, В.В. Катаринский сияқты ғалымдардың зерттеулерінен бастау алады. Ал қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, Т. Шонанұлы, Х. Досмұхамедұлы, Е. Омаров, Қ. Кемеңгерұлы және т.б. ғалымдардың еңбектерін атауға болады.

Жалпы тіл білімінде фонемаларды бір-бірінен ажырататын ерекшеліктерін дифференциалдық (*лат. differens – ажырату*) белгілері деп атайды. Ал қазақ тіл білімінде олар фонемалардың *айырым белгілері* деп аталып жүр. Сондықтан да біз өз зерттеуімізде қазақ тіліндегі фонемалардың айырым белгілерін қолданып, оны тарихи аспектіде қарастырамыз. Бұл – тілдің дыбыстық жүйесінің даму үдерісін терең түсінуге мүмкіндік беретін маңызды бағыт. Түркі тілдерінің көне дәуірден бүгінге дейінгі тарихи дамуында фонемалардың қызметі тұрақты түрде өзгеріп отырады. Бұл өзгерістердің нәтижесінде кейбір дыбыстардың айырым белгілері жойылды, ал кейбірінде керісінше, жаңа белгілер қалыптасты. Мұндай диахронды өзгерістерді зерттеу арқылы тілдегі фонемалық жүйенің эволюциясын, сонымен қатар морфонологиялық үдерістерді, дыбыс құбылыстарының рөлін анықтауға болады. Сондай-ақ түркі тіл білімінде өзінің даму барысында түрлі өзгерістерге түсіп, жаңарып отыратын фонеманаң табиғатын, даму жолдарын анықтайтын дыбыстардың фонетика-фонологиялық құбылысын тарихи тұрғыда қарастырудың маңызы зор.

Айырым белгілер теориясы фонемаларды ажырататын ең кіші фонологиялық бірліктерді талдауға мүмкіндік береді. Бұл теорияны тарихи-диахронды аспектіде зерттеу түркі тілдерінің дыбыстық жүйесінде орын алған өзгерістерді ғылыми негізде сипаттауға мүмкіндік береді. Мәселен, түркі тілдерінде бір кезеңде дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке, еріндік-езулік, ашық-қысаң, созылыңқы сияқты негізгі айырым белгісі қызмет етсе, тілдің даму барысында бұл белгілердің бірі өзгеруі мүмкін. Зерттеу барысында қазақ тілінің фонетикалық жүйесі де осы тұрғыда қарастырылады. Қазақ тіл білімінде фонетика саласы кеңінен зерттелгенімен, фонемалардың тарихи тұрғыдағы айырым белгілеріне жеткілікті назар

аударылмаған. Сондықтан бұл жұмыста түркі тілдеріндегі жалпы заңдылықтарды негізге ала отырып, қазақ тіліндегі фонемалық жүйенің даму жолдары, оның ішінде дыбыстардың қандай айырым белгілерге ие болғаны және бұл белгілердің қандай өзгерістерге ұшырағаны тарихи тұрғыдан талданады.

Нақты айтқанда, тарихи-фонологиялық зерттеулер түркі тілдеріндегі дыбыстық жүйелердің ұқсастығы мен айырмашылығын анықтауға, олардың даму барысындағы ішкі заңдылықтарды ашуға көмектеседі. Бұл, әсіресе, түркі тілдеріндегі фонеманың дыбыстық құрамын, қызметін және өзгеру механизмін салыстыра отырып сипаттау үшін маңызды. Түркі фонологиясында фонеманың өзара ұқсастығы мен ерекшелігін анықтау арқылы айырым белгілердің тарихи тұрғыдан даму жолын көрсетуге болады. Сол сияқты Орхон-Енисей, Талас көне түркі жазба ескерткіштеріндегі таңбалардың айырым және ортақ белгілері де зерттеуді қажет етеді. Себебі түркі тілдерінің эволюциясына сәйкес салыстырмалы зерттеулер нәтижесінде байқалатын фонеманың ерекшелігін анықтау үшін тілдік деректер көне түркі жазба ескерткіштеріне сүйеніп қарастырылады. Сол себептен де дауысты, дауыссыз дыбыстардың түркі тілдеріндегі айырым белгілерін көрсету, айырмашылықтарын ажырату салыстырыла зерттелгенде ғана нәтижелі болады.

Түркі тілдерінің фонема құрамы әртүрлі болатыны белгілі. Өйткені туыстас тілдердің даму, өзгеру, қалыптасу заңдылықтары ортақ болғанымен, тілдің даму барысында олар бір-бірінен ерекшеленіп кетеді. Сондықтан түпнегізі бір тілдерді бір-бірінен ажыратып, жеке қарастыруға болмайды. Түркі тілдеріне тән дауыстылардың жуан-жіңішке болып үндесуі сонау түркі дәуірінен келе жатқан құбылыс. Көне жазба ескерткіштеріндегі сөздердің бірыңғай жуан, не жіңішке түбірлі болуы әрі осыған орай қосымшаның да соңғы буынымен үндесіп жалғануы қазіргі түркі тілдерінде өз жалғасын тауып отыр. Осымен байланысты жұмыста түркі тілдерінің ішінде ноғай, қарақалпақ, татар, башқұрт, қырғыз, өзбек, түрік тілдерінің фонема құрамы мен айырым белгісі қарастырылды.

Түркі тілдерінің дамуы сонау көне замандардан басталып, қалыптасу кезеңіне дейін бірнеше дәуірлерді бастан өткергендігі анық. Осы тұрғыдан келгенде, бұл зерттеу жұмысында түркі тектес халықтардың тілдерін салыстыру негізінде олардың өзіндік ерекшеліктерін анықтау көзделеді. Жұмыста аталған түркі тілдерінің фонема теориясы мен олардың тарихи даму жолы жан-жақты сараланып, тілдік жүйелердегі ортақ заңдылықтар мен ерекшеліктер айқындалады. Бұл өз кезегінде зерттеудің ғылыми-теориялық өзектілігін арттырып, түркі тіл біліміндегі фонологиялық мәселелерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Жұмыста аталған мәселелер **зерттеудің өзектілігін** көрсетеді. Сондай-ақ түркі тілдерінің өзіндік табиғатын тану үшін салыстырмалы-салғастырмалы әдістің маңызы зор. Себебі фонетикалық құбылыстардың сипаты бір тілдің дыбыстық жүйесін екінші тілмен салыстыру барысында ғана айқын көрініп, үшінші бір тілмен салғастырғанда олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары нақты анықталады. Сол себепті де оны зерттеп, салыстыру бұл жұмыстың **өзектілігін** арттырады.

Қазақ тілінің фонетикалық жүйесі бірден фонологиялық сипатқа ие болмаған, ол тілдің даму кезеңіне сәйкес толығып, функциясы кеңейіп, фонемалық қызметке ие болған. Әр тілдің фонематикалық құрылымының өзгеруі – оның дыбыс жүйесінің үздіксіз дамуының нәтижесі болып табылады. Осымен байланысты тіл білімінің өзінің даму барысында түрлі өзгерістерге түсіп, жаңарып немесе қайта қалыптасып жататын дыбыстар табиғатының даму жолын анықтайтын тарихи зерттеулер аса қажет. Оның ішінде дыбыстар жүйесіндегі дауысты, дауыссыздарды диахрондық

аспектіде қарастырудың мәні ерекше. Зерттеу жұмысымызда қазақ тілінің дыбыс жүйесі түркі тілдерінің (ноғай, қарақалпақ, татар, башқұрт, қырғыз, өзбек, түрік) дыбыстарымен өзара салыстырылады. Түркі тілдеріндегі фонемаларды өзара бір-бірімен салыстыру фонологиялық деңгейде жүреді, яғни айырым белгілерінің тарихи негіздері анықталады және оған фонологиялық тұрғыдан талдау жасалып, сипаттама беріледі.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Диссертациялық жұмыстың басты мақсаты – түркі тілдеріндегі айырым белгілердің дамуын, тарихи өзгерісін анықтау.

Осы мақсатқа жету үшін мынадай **міндеттер** қойылды:

- тіл біліміндегі фонема теориясының қалыптасу тарихын, негізгі зерттеу бағыттарын және фонология ғылымының даму үдерісіндегі теориялық-методологиялық негіздерін сипаттау;

- фонемалардың қызметі мен олардың тілдік жүйедегі орнына қатысты ғылыми тұжырымдарды жүйелеу;

- түркі тілдеріндегі фонологиялық айырым белгілерінің қазіргі қалпы мен олардың тарихи даму жолдарын, кезеңдерін сипаттау;

- фонемалардың бірөлшемді және көпөлшемді айырым белгілерін анықтау арқылы олардың вокализм мен консонантизм жүйелеріндегі қалпын сипаттау;

- түркі тілдеріндегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың айырым белгілерін салыстырмалы-салғастырмалы әдіс арқылы зерттеп, олардың тарихи өзгерісін, типологиялық ұқсастығы мен айырмашылығын көрсету;

- түркі тілдеріне (қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, қырғыз, өзбек, түрік және қарашай-балқар т.б.) тән универсалды фонологизация құбылыстарының механизмін ашып, айырым белгілердің фонологиялық қызметін көрсету.

Зерттеудің нысаны. Түркі тілдеріндегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың фонологиялық айырым белгілерінің дамуы мен қалыптасуы.

Зерттеу жұмысының пәні. Түркі тілдеріндегі вокализм мен консонантизм жүйелерінің эволюциясы.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы.

1. Жұмыста фонемалардың айырым белгілер теориясы түркі тілдерінің ғылыми және тілдік деректері негізінде алғаш рет диахронды аспектте қарастырылды.

2. Фонемалардың тарихи кезеңдердегі позициялық өзгерістері негізінде фонологизацияланған түрлері анықталып, қазақ тілінің фонологиялық жүйесінің эволюциясы айқындалды. Фонемалардың айырым белгілері тілдің дамуына сәйкес мағынаны ажырату қасиетіне ие болатыны анықталды.

3. Бірөлшемді және көпөлшемді айырым белгілердің еліктеуіш сөздерден келуі қазақ тіл білімінде алғаш рет дәлелденді.

4. Позицияға байланысты фонема аллофондарының жеке фонемаға ауысуы зерттеліп, айырым белгілердің дамуының негізінде фонеманың фонематикалық мәнге ие болғаны көрсетілді.

5. Түркі тілдеріндегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың ерекшелігі мен ұқсастығын салыстыру негізінде көне түркі тіліндегі айырым белгілердің өзгеру процесі айқындалды.

6. Қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, қырғыз, өзбек, түрік және қарашай-балқар т.б. түркі тілдеріндегі фонемалар ретроспекция арқылы салыстыра қарастырылып, олардың қызметі мен заңдылықтары, айырым белгілердің ерекшеліктері сипатталды.

Жұмыстың теориялық және практикалық құндылығы. Еңбектің теориялық маңызы – қазақ фонологиясының айырым белгілер теориясына, қарама-қарсы, инвариант-вариант теориясына акустика-артикуляциялық сипаттама мен салыстырмалы-типологиялық ізденістерге қосылған елеулі үлес болып табылады. Қазіргі түркі тілдерінің үлкен бір бұтағын құрайтын қыпшақ, қарлұқ, оғыз тобындағы тілдер мен көне түркі дәуіріндегі жазба ескерткіштер тілін вокализм, консонантизм тұрғысынан зерделеу тарихи фонетика, диахрондық фонология, тарихи грамматика, лексикология, этимология проблемаларымен айналысуға жол ашады. Сондай-ақ, қазақ тілінің салыстырмалы және салғастырмалы тіл білімінің дамуына да ықпал етеді.

Жұмыста алынған нәтижелерді жоғары оқу орындарында түркітануға кіріспе, көне түркі тілі, түркі тілінің салыстырмалы фонетикасы мен грамматикасы, қазақ тілінің тарихи грамматикасы пәндері бойынша дәріс оқуда және тарихи фонетикадан студенттерге бағдарлама мен силлабус дайындауда пайдалануға болады. Сонымен қатар түркі тілдері бойынша оқылатын арнаулы курстарда, «Тарихи грамматика», «Тіл тарихы», «Тарихи фонология», «Түркі тілдерінің фонологиясы» пәнінен дәріс оқу барысында, оқу құралдары мен тарихи-салыстырмалы сөздік құрастыруда т.б. пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының әдістері. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы, типологиялық, ретроспекция мен реконструкция әдістері қолданылады. Сондай-ақ жұмыста фонематикалық талдау, компоненттік талдау, тілдің фонологиялық жүйесінің синхрондық кесігін талдау сияқты фонологиялық зерттеулер жүргізілді. Сонымен бірге ішінара қазіргі тілдік деректерді диахрондық және синхрондық аспектіде зерттеу үшін фонемаларға акустика-артикуляторлық талдау жасалды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар.

– Тарихи фонетика мен тарихи фонологияның айырмашылығы, олардың зерттеу нысаны мен әдіснамалық негіздері жүйелі түрде сараланды. Тарихи фонетика жеке дыбыстардың эволюциясын, олардың артикуляциялық-акустикалық өзгерістерін сипаттауға бағытталса, тарихи фонология тілдің фонологиялық жүйесіндегі оппозициялар, айырым белгілер және олардың дамуын қарастырады. Осымен байланысты фонемалардың және оның айырым белгісінің тарихи өзгерісі диахрондық фонология тұрғысынан алғаш рет қарастырылды. Бұл тарихи фонологияның теориялық аясын кеңейтіп, фонологиялық айырым белгілердің қалыптасуын анықтауға мүмкіндік береді.

– Диахрондық фонология тұрғысынан келгенде қатаң дауыссыздардың бастапқы екені анықталды. Көне түркі жазбаларындағы қатаң <к>, <қ> дыбыстарының барлық позицияда жиі қолданылуы олардың прототиптік сипатын дәлелдейді, ал <т> → <д>, <қ> → <ғ> тәрізді өзгерістер қатаңдардың кейінгі ұяңдану позициясын көрсетеді. Ататүркі тілінде ұяң–қатаң оппозицияның болмағанын, оның кейін қатаң дыбыстардың позициялық ұяңдануы нәтижесінде қалыптасқанын ғылыми деректерден көруге болады. Жазба ескерткіштер мәтіндерінде сөз ортасында қатаң <т>, <қ> дыбыстарының ұяң <д>, <ғ> орнына жиі қолданылуы қатаңдардың бастапқы фонетикалық негіз болғанын дәлелдейді. Бұл ұяң айырым белгісіне қарағанда, қатаң айырым белгісінің бастапқы екенін көрсетеді.

– Тарихи фонология негізінде жуан айырым белгісінің бастапқы екенін кейбір дауыстылардың сөздің барлық позициясында жиі қолданысынан және қазіргі түркі тілдерінің тілдік деректерінен байқауға болады. Айталық, а фонемасы барлық түркі

тілдерінде кездеседі және көне түркі жазба деректерінде осымен байланысты тілдік деректер сақталған. Бұл а фонемасының бастапқы екенін дәлелдейді. Сондай-ақ қыпшақ тілдерінің көпшілігінде е дауыстысы өзгеріссіз барлық позицияда қолданылса, қыпшақ-бұлғар тармағындағы татар мен башқұрт тілдерінде оның қысқандануы ($e > i$) вокализм жүйесінің редукциялық өзгерістерге ұшырағанын дәлелдейді. Ашық тіл арты о және тіл алды ө фонемалары қыпшақ-ноғай және қыпшақ тілдерінің көпшілігінде тұрақты сақталып, тек қыпшақ-бұлғар тілдерінде қысқандану нәтижесінде $ö \rightarrow ü$ ауысуы байқалады. Көне қыпшақ тіліндегі у-і қысқандарының жуан-жіңішке болып жіктелуі қазақ тілінде де сақталып, дыбыстардың мағына айқындау қызметін (мысалы, *tys-tis*) жалғастырып отырғаны көрсетілді. Тарихи фонология тұрғысынан келгенде ä дауыстысының көне түркі кезеңінде а дыбысының реңкі ретінде қолданылғанын, кейінгі дәуірде дербес фонемаға айналғанын байқауға болады, бұл вокализм жүйесіндегі жуан-жіңішке айырым белгісінің тарихи даму жолын көрсетеді.

– Фонемалардың бірөлшемді және көпөлшемді айырым белгілері ғылыми тұрғыдан анықталды. Бірөлшемді белгілер фонеманың бір ғана артикуляциялық параметрімен анықталса, көпөлшемді белгілер екі не одан да көп параметрдің қатысуымен жасалатыны дәйекті түрде берілді. Түркі тілдерінде дауыстылардың негізінен бірөлшемді оппозициялар арқылы (жуан-жіңішке, ашық-қысаң, еріндік-езулік) айқындалатыны, ал дауыссыздар жүйесінің көпөлшемді белгілерге (жасалу орны, тәсілі, қатаң-ұяң, үндіге) сүйенетіні көрсетілді.

Зерттеу жұмысының дереккөздері. Диссертациялық жұмыстың дереккөздері ретінде Древнетюркский словарь (1969), Э. В. Севортяның Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі (1988), сондай-ақ Н.А. Баскаковтың «Түркі тілдерінің тарихи-типологиялық фонологиясы» (1988) еңбегі пайдаланылды. Сонымен қатар «Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы» (1988), М. Томановтың «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» (1992) еңбектері қолданылды.

Жұмыстың теориялық-әдіснамалық негізі. Зерттеу жұмысын жазу барысында түркі тілдерін зерттеушілері А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, Н.К. Дмитриев, Э. Севортян, Э.Р. Тенишев, А.В. Дыбо қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, І. Кеңесбаев, К. Аханов, М.Т. Томанов, Ә. Құрысжанов, Ж. Аралбаев, Ә. Қайдаров, Ә. Ибатов, С. Исаев, Ә. Жүнісбек, Б. Сағындықұлы, Б. Қалиев, З. Базарбаева, Ж. Түймебаев, Г. Сағидолда, М. Ескеева, Р. Авакова, М. Сабыр, А. Фазылжан, Ж. Жұмабаева т.б. ғалымдар мен зерттеушілердің ғылыми еңбектері мен мақалалары қарастырылып, басшылыққа алынды.

Зерттеу жұмысының жариялануы. Зерттеудің негізгі нәтижелері шетелдік және отандық журналдарда 11 ғылыми мақала түрінде жарияланды. Оның ішінде Scopus дерекқорында индекстелетін журналда 2 мақала, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті (ҒЖБССҚК) басылымдар тізбесінде енгізілген журналдарда 5 мақала және халықаралық ғылыми-теориялық конференция жинақтарында 4 мақала жарияланған.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан тұрады. Жұмыс соңында пайдаланылған әдебиет тізімі берілді.